

TOPOSZOK ÉS EXEMPLUMOK A HISTÓRIA HASZNAIRÓL A 17. SZÁZADBAN

Az utóbbi évek irodalomtörténeti kutatásaiban konszenzus látszik kialakulni az exemplumnak mint funkcionális szövegegységnek meghatározásában.¹

Az exemplumhasználatra vonatkozó 16–18. századi elméleti irodalmat olvasva azonban kevés segítséget kapunk ahhoz, hogy korabeli elméleti keretben közelíthessük meg exemplum-definíciónk lényegi mozzanatát, a funkcionalitást. A kézikönyvek, amelyekből e századok magyarországi értelmisége a retorikai alapismereteket elsajátította, általában csak azokat a forrásokat nevezik meg, ahonnan az exemplumok meríthetők, de nem szólnak felhasználásuk miéntjéről és a felhasználás során rájuk ruházható funkciókról.

A retorikai tankönyvek a toposztárak, exemplumgyűjtemények használatát tanácsolják. Andreas Graff a *Lex mihi ars*² középső szintjén, a *copia rerum* forrásaként három könyvet ajánl a leendő szónoknak. Az első a Biblia, a második a Biblia parva seu catechismus, a harmadik pedig a „syntaxis artis mirabilis, quibus famulatur Polyanthea, quae est rosarium quoddam”. A Dominicus Nanus Mirabellius, Bartholomaeus Amantius, Franciscus Tortius és mások által folyamatosan gyarapított *Polyanthea*³ nyilván a hasonló gyűjtemények egész sorát képviseli Graff mondatában.

Természetesen nemcsak a világi retorikák, hanem a homiletikák is tanácsolták e gyűjtemények kiaknázását. Azon segédeszközök között, amelyek „de omnibus thematibus sacrarum literarum affatim scripserunt”, Martonfalvi György többek között ugyancsak a *Polyanthea*-t említi.⁴

Mind a világi, mind az egyházi kézikönyvekben előfordul, hogy példaként bemutatják, egy-egy témához milyen anyagot lehet összegyűjteni az ajánlott forrásokban. A Beckher neve alatt megjelent *Orator extemporaneus*⁵ *Sententiae, Apophthegmata, Hieroglyphica et symbola* és *Exempla et reliqua supellex* c. fejezeteiben is e toposz- és exemplumtárak anyaga van mozgósítva; a szerző ugyan igyekszik – a kiaknázott gyűjtemények margójegyzetei és hivatkozásai nyomán – az ősforrásokra utalni forrásmegjelöléseiben, de néha így sem tudja elkerülni pl. Lycosthenes nevének említését.

Amikor arra a feladatra vállalkozunk, hogy a korabeli hazai irodalomelméletnek az exemplumok funkciójára, rendeltetésére vonatkozó nézeteit is feltárjuk, közvetett forrásokhoz kell nyúlnunk. A retorikai és homiletikai kézikönyvekben az *exemplummal* kapcsolatosan kevés az e szempontból számba vehető anyag; annál bővebben található azonban a legkülönbözőbb műfajú írásokban,

a *história* hasznait, használati módjait illető elméleti megjegyzések. Abban pedig nincs vita a szakirodalomban, hogy a *história*, noha távolról sem meríti ki az exemplum műfaji, tematikai, formai és morfológiai gazdagságát, mégis azon alcsoportok egyike, amelyek gyakran kerülnek az exemplum szerepébe. Nem lesz tehát haszontalan, ha az exemplum használati módjaival kapcsolatban megszólaltatjuk a források *históriával* kapcsolatos szavait is. Ha olvasásuk közben *história* szó alatt nemcsak a történelmi folyamatot, a történelmi műveket, a történetírást önálló műfaját értjük, hanem mindazokat az eseteket, amikor különböző műfajokban sűrített vagy tetszőlegesen részletező narratív formában történelmi személyek, események kerülnek elő, vagy akár nem narratív módon, csak utalásként, említésként, hasonlatként stb. történelmi művek bármely cselekményeleme, szereplője, attribútuma említetik, akkor valójában a (történelmi) *exemplumok* hasznairól olvasunk.

A vizsgálat további érdekessége, hogy az exemplum gyakori képviselőjének tekinthető *história* funkcióiról, hasznairól sem eredeti gondolatok, hanem – variálódó gondolati toposzok és *históriai* *exemplumok* szólnak. Segítségükkel az exemplum saját módszereivel, saját rendszerén belül maradván végzi el tulajdon önigazolását. Példaként csak két ókori toposz hazai történetének néhány állomását mutatom be, mielőtt a *história* egyes hasznaival kapcsolatos korabeli reflexiók külön-külön számbavételére kerülne sor.

Prágai szerint „Plato az *historiáknac* tudományát hasonlította az idővel koros és vénséggel rögzött ősz emberhez ellenben, az *historiákban* való tudatlanságot tanulatlan gyermekségnek tartotta”.⁶ Bár a hivatkozott Platón-hely fellelhető (*Timaios* 22b), kevésbé valószínű, hogy Prágai közvetlenül hivatkozna rá. Hasonló gondolatokat a kor minden közhelygyűjteménye tartalmazott, gyakran Cicero megfogalmazását követve: „Nescire autem quid ante quam natus sis acciderit, id est semper esse puerum” (*Orator* 34,120). Ezt Háportoni Forró is beleszötte Curtius-fordításának előszavába: „Nem tudnod (ugymond) mi történt legyen, minek előtte ez vilagra születnel, semmi nem egyeb, hanem mindenkor gyermekkorban lenned.”⁷

Még közkeletűbb elismerése a történelemnek a *De oratore* híres helye (II,9,36, amelyet Háportoni Forró szintén felhasznált, a következő parafrázist adva: „az *historia* felől mit mondgyak? Azt bizonyára az mit az bölcs Cicero maga irasaban, mind ekesen s-mind penig igazan felölle tanubizonsagul hagyot, tudni illik, hogy az *historia* az üdöknek bizonsaga, az igassagnak világossaga, az elmenek elete, az regisegnek hirdetője, az emberi életnek tanítója, tüköre es kepe legyen.” 1628-ban Prágai András adta az öt jelzős szerkezet közül négynek a fordítását;⁸ 1633-ban, a kassai bíróságújítás napján Alvinci Péter ugyanezt a cicerói helyet idézte prédikációjában;⁹ 1664-ben „az stubnyai hévvízben” Gyöngyösi István idézte a gondolatot a *Murányi Venus* előszavában;¹⁰ 1700. augusztus 12-én Balog György Háportoni Forró előljáró beszédének e közhelyet idéző részét is beiktatta saját *Nepos*-fordításának előszavába, közölve Cicero szöve-

gének latin eredetijét is;¹¹ 1717-ben Gyárfás István Prágai nyomán írta le újra a toposzt.

Abban az előljáró beszédben, amelyet L. A. Florus római történetíró művének fordításához 1700-ban készített, Dálnoki Benkő Márton megjegyzi: „Miné-mü nemes hasznai 's gyümöltsei vannak pedig a' Historiák olvasásának 's tanulásának, haszontalan volna, K. O., annak elő számlálásában fáradoznom, 's tégedet-is fárasztanom”.¹² Dálnoki Benkő bizonyosan azért is tartotta haszontalannak a történetírás hasznait felsorolni, mert a történeti és állambölcseleti művek 16–17. századi szerzői, ezek és antik történetírók fordítói és számos további műfaj képviselői sokszor emlegették, összefoglalták és rendszereztek már ezeket a hasznokat.

E nagyon gyakori, itt éppen ezért korántsem a teljesség igényével tárgyalt szöveghelyek egyszerű kronológiai áttekintése helyett ígéretesebbnek tűnik mindjárt tematikai csoportosításukat is elvégezni. Az egyes hasznokat előtérbe állító nézetek áttekintéséhez tájékozódási támpontként Alsted enciklopédiájának egykorú, rugalmas és széles körű csoportosítási rendszerét fogadtam el. Alstednek Magyarországon igen népszerű *Encyclopaediá-ja*¹³ több történelem-elméleti munkát és a történelmet, történetírást is tárgyaló toposztárát is forrásul használt.¹⁴ Az ezekből merített, a história hasznaira vonatkozó közhelyek szintéziseként Alsted azt állapítja meg, hogy a történelemnek három célkitűzése van: a *dignitas seu ornamentum*, a *suavitas seu voduptas* és az *utilitas*. Az utóbbi ugyancsak három részből tevődik össze: *pietas, eloquentia, prudentia*.¹⁵

A különböző hasznok 17. századi magyarországi kifejtéseit számba véve azonban más elterjedtségi és fontossági sorrendet állapíthatunk meg, mint az Alsted-idézet említési rendje, s a hasznok közül némelyeket a korabeli közönség minden rétegéhez, másokat jól körülhatárolható közönségcsoportokhoz kapcsolhatunk.

Pietas

A legszélesebb körben hangoztatott és elismert haszon, amelyet a históriának be kell töltenie, s amelynek ajánlásával minden műfajban találkozni lehet, a *pietas* elmélyítése, amely dogmatikai épülést és erkölcsi hasznot is jelenthet. Azt a gondolatot, hogy a történelem az erkölcsös és kegyes életre tanító példatár,¹⁶ magyarországi szerzőknek mind szétszórt elméleti megjegyzései, mind gyakorlata igazolja.

A történelemből levonható erkölcsi tanulságokat gyakran vallási argumentációval frott művek bontják ki. Kecskeméti Alexis János szinte saját példaképet látja Dániel prófétában: „az Daniel az Boldisar Kiraly előtt, historia szerent meg magyarazza Nebuchadneznarnak az ő dolgait s-allapattyat, hogy azzal intse jobbulásra az Boldisar Kiralt. [...] Így azért mi-is az regi Historiakat ez okon tanullyuk hogy azokbol eppületöt vegyünk magunknak.”¹⁷

Vallási műfajokban, ennek a kegyességre tanító eszményképnek megfelelően, a történetírás elemei mindig valamely teológiai vagy morális gondolat igazolásaként kerültek elő. A prédikátorok röviden összefoglalták azokat a világi történelmi vagy régiségtani ismereteket, amelyek a bibliai hely megértéséhez szükségesek, Bornemisza például többször elmagyarázta hallgatóinak a *triumphus* mibenlétét, ezeknek a részeknek azonban mindig az a szerepük, hogy Krisztus virágvasárnapi jeruzsálemi bevonulását vagy az áldozócsütörtöki „mennybemenés győzedelmé”-t világítsák meg, vagy épp a Krisztus megváltása fölötti ujjongáshoz szolgáljanak hasonlatul, közvetve pedig a világ, az ördög és a test elleni tusakodásra buzdítsanak.¹⁸ Kecskeméti Alexis is csak a bibliai helyek magyarázatához vagy a dánieli jövendölésen alapuló protestáns történeti koncepció bizonyításához használt fel régiségtani ismereteket.¹⁹

A história egyes célzatú felhasználása ugyanakkor nem kötődött csak a templomi kommunikációhoz vagy a kegyességi műfajokhoz, hanem világi, történeti művek önálló befogadásában is folytatódhatott. Egyházi művek szerzői gyakran szinte elvárni látszanak a képviselt hitigazságoknak önálló olvasmányokból való megerősítését. Kecskeméti Alexis többször igazítja exegézisének közönségét világi történetírókhoz.²⁰

A magyar nyelvre fordított történeti és állambölcseleti művek maguk is elégségesen bizonyítják, hogy megírásuk, kiadásuk egyik fontos oka a kegyesség közvetítésének szándéka volt. Háportoni Forró Pál szerint „Az historiák bennünket arra tanítanak, [...] hogy életünket es erkölcsünket, egyebeknek veszedelmekkel tanítatvan, meg jobbitsuk, hogy anyi főfő vitez embereknek josagos dolgokkal az kegyessegnek, igassagnak es mertekletessegnek szeretetire inditassunk, hogy anyi eseteknek meg gondolasabol minden külömb külömb fele kimeneteleknek artalmas nyilai ellen magunkat erős es alhatatos elmevel meg erössicsük, hogy sokaknak jeles meg szabadulasokbol az sanyarusagokban es szerencsetlen dolgokban jo remenseget es vigasztalast vegyünk, vegezetre hogy ez világ szerint valo változasokat es az dolgoknak iszonyu állapotit meg tekintven, amaz job eletre az egek felibe az meg változhatatlan öröme es bodogsadra avitozzunk.” Prágai András Guevara-fordításának ajánlása is kiemeli, hogy „az jeles és dicsiretes példác még az gonoszokat-is az jámborságnac követésére édesgetic.”²¹

A história *pietast* előmozdító célzata tehát a legszélesebb körű befogadásra számíthatott; egyházi és világi szerzők egybevágó megjegyzései szerint históriák e célú ismeretét az önállóan olvasni tudóktól, színvonalas világi olvasmányokat választóktól is elvárták.

Voluptas

Egyházi szónokok által gyakran idézett megállapítás, hogy az *exemplum* ugyan mint a kegyességet közvetítő eszköz fontos (az igazság „világosítására”

való²²), de ennek hatékony közvetítésére természetesen azáltal képes, hogy a tanítást „megédesíti”, „diszességére, és ékességére szolgál”,²³ szórakoztatóvá teszi.

Más műfajokban arról is lehet elméleti megjegyzéseket találni, hogy a templomi és kegyességi kommunikáció mellett a magános olvasásban is ugyanígy kell a *voluptas*-nak a *pietas*-t erősítenie. Bethlen Miklós a história szórakoztató célú használatában is különféle kívánatos hasznok lehetőségét látta meg: „az üdővel érő elmével való olvasás, nem hinnétek, mely tudóssá teszen benneket fáradság nélkül, gyönyörűségesen. Annak felette sok büntől oltalmaz meg az olvasásbéli gyönyörű magad foglalása. Rút üdő vagyon, nem mehetünk ki, mit csináljunk? kártyázzunk, igyunk, hazudjunk, trágárkodjunk, vagy még rosszabbat is kövessünk; nem jobb volna-é annál egy szép historicus, politicus, vagy geographus, vagy valami szép fabulás, tréfás, mulatságos könyv olvasása, sine peccato, et cum profecto ac delectatione?”²⁴

Alsted így ír a *voluptas*-ról: „Non thymus apibus, aut ros cicadis est dulcior, quam bonis mentibus historiarum notitia.” Prágai ajánlásában is vannak olyan, V. Károlyról és Bölcs Alfonzról szóló exemplumok, amelyek a történetírás gyönyörködtető hasznát állítják a középpontba. Bod Péter a históriát tárgyaló műveket említi elsőként, amikor katalógusban veszi számba azon „elmét gyönyörködtető és megvidámító”, „szép, mulatságos könyvek”- et, „amelyekkel megunt idejekben vagy kedvetlen, szomorú állapotjokban szokták magokat ártatlanul megújítani, s kedvetlen idejeket elmebéli gyönyörűséggel tölteni, s amellet az mulatságot szerző szók, dolgok vagy históriák által hasznos tanúságot venni.”²⁵

Bod mondata azért érdemel különös figyelmet, mert jó példája annak, hogy ugyan a história gyönyörködtető célzatát egyre többet emlegetik az önálló olvasással kapcsolatban is, de csak az erkölcsi hasznokkal együtt tekintik kívánatosnak. A históriák olyan gyönyörködő befogadása, amely nem szolgál egyben emelkedett erkölcsi célokat is, egyöntetű elítélés tárgya. A fiatal nemesember, aki iskolai tanulmányainak úgy veszi hasznát, hogy „ebed után vagy az aszszony, vagy a leányok házában bonttya ki a mit virgiliusból, vagy ovidiusból olvasot”,²⁶ a nem körültekintően megválasztott tanulmányok káros erkölcsi hatásainak bizonyítéka. Hasonló okok miatt Bethlen Miklós is dohogott a világi könyvek túlzott tantervi jelenléte ellen: „Hány poéta, rhetor vagyon, akit a bajusza s azt cirókáló magistra felettébb is megtanít, s mégsem elég, hanem Ovidius kell, *De arte amandi*, Catullus, Tibullus, Propertius; familiaris az egyéb könyvek között, de Ésaiaás, Szent Pál sat., az egész biblia sunt peregrina. [...] Az én ipam, Kún István, kivált mikor osztán jól ivott, annyi verset citált a poétákból, hogy elesudálkoztunk rajta, de a bibliából ezeriben egyet, noha azt avagy csak a prédikációkból vénségére kellett volna megtanulnia.”²⁷

A kegyességi céloktól egyre függetlenedő, gyönyörködtető, szórakoztató célú história-használat pedig akár még az írástudatlan közönségnek is széles köreit foghatta át, pl. a sikamlós történeteket az asszonyok házában kibontó

deákok közvetítésével. Már a 16. században a „biblikus műveltség mellé [...] csatlakozik a klasszikus műveltség számos eleme a széles, kevésbé művelt rétegekben is – s ez a kettősség azután hosszú ideig rendkívül jellemző marad a magyar művelődésre és irodalomra.”²⁸ „[...] már az ókori irodalom vagy a mitológia egyes alakjai is egészen közismertekké, a mindennapi szóhasználat részei lettek”,²⁹ hiába érkeztek óvni egyes szerzők az ilyen hatásoktól.³⁰

Dignitas

A széles körű közönségre számító *pietas*-szal és az ugyanezt a közönséget kétségtelenül elérő *voluptas*-szal szemben a *dignitas* a história olyan funkciója, amellyel egy jól körülhatárolható társadalmi kör élhet. Kettős értelemben is. Nádudvari Péternek a magyar Florus-fordítást ünneplő versezete szerint a história ismerete a bennfentes tudós méltóságát biztosítja a tudatlanokkal szemben:

Nagy méltóságú e' magában bár nézzed,
Sok munkát érdemel, hogy ezt meg-szerezzed,
Arany kúlts ez: drágább minden kintsnél, hídgyed,
Kintsel tellyes házat ezzel nyit-meg kezed.³¹

Ez a haszon tehát a históriát elbeszélő kommunikátort illeti; nem a közönséget, hanem az író, prédikátort.

Másrészt a históriának azt a hasznát, hogy az mintegy a jelen reprezentációs törekvéseinek jövőbeni meghosszabbítása, vagyis azok számára, akiknek laudációjára a jelenben a reprezentáció alkalmi adnak lehetőséget, a jövőben biztosít maradandó emlékezetet, személyes vagy családi méltóságot, nem véletlenül emeli ki olyan nyomatékosan Gyöngyösi István a *Murányi Venus* előszavában: „Az Historiák az érdemesen viselt dolgokat, azoknak viselőinek halálokkal-is, nem engedik el-enyészni”, „az feledékenségnek gyilkossága alá [...] vettetni”, „hanem azokból költ szép híreket, neveket, el-temetett Testeknek, bé-rekesztett Sirjoknak fogságából-is szabadulásra hozván, világ szerte szerént dicsiretessen repültetik.”³² A Vergilius-fordítása élére 1717-ben ajánlást író Gyárfás István is abban látja a történelem egyik fontos hasznát, hogy nélküle „azoknak is, kik mi utánnunk leendők emlekezetre semmit nem hagyhatnánk.”³³ Az előkelő temetéssel búcsúztatott halottak viszont már halotti beszédükben exemplummá válhattak, életük invenciózusan átalakított históriai eseményei megkezdtek az utódok számára való példaadást.³⁴

Érdemes felfigyelni rá, hogy a kétféle értelemben vett *dignitas* ezek szerint olyan haszon, amely a laudáció címzettjét és a históriai párhuzamokkal őt leleményesen laudáló szerzőt illeti meg; egyiküket mindenekelőtt születési kiváltsága és egyéni érdemei, másikat szellemi felkészültsége teszi a haszon részesévé. Természetesen a kor társadalmi valóságában az egyik, a nemesi rend

tagjait illető haszon valóban létezik, míg a másik, a szellemileg kiérdemelt méltóság nagyrészt a magukat abban részesnek tekintő szerzők fikciója. Annak pedig semmi jele nem látszik, hogy a história e rendi keretek között értett haszna akár még a 18. század első felében is e két csoporton kívül bárki másra vonatkoznék. A közrendű olvasók és hallgatók nem részesednek a história méltóságában.

Eloquentia

Valószínűleg ugyanehhez a kiváltságos körhöz sorolható a históriából meríthető *eloquentia*. A históriáknak az a haszna, hogy tanulmányozásuk a gyakorlati ékesszólás fejlesztésére ad praktikus alkalmat, Baranyai Decsi János fordításának előljáró beszéde szerint fejedelmi udvar tanácsosait, tisztviselőit illeti. A história olvasásából megtanulható, „Mint kellyen az bölcz es eszes tanaczoknak szollani, [...] Mint kellyen az nemes rendnec es fő fő embereknec vetkeket meg dorgalni”.³⁵

Prudentia

A históriából az államügyeket, diplomáciát és hadakozást irányító személyek számára nyerhető közvetlen, gyakorlati politikai hasznok azonban jóval szélesebb körűek az eloquentiánál, és akár a magas méltóság betöltéséhez szükséges lényegi ismeretek, jártasságok gyarapítását is jelenthetik, vagy legalábbis a történeti mintaképekből való okulás, mintakövetés reprezentációs célokból való hangoztatására adnak alkalmat.

A sokféle ismeret közül, amelyekkel a történelem tanulmányozása a politikai gyakorlatot támogathatja,³⁶ egyetlen példát érintek csupán. A históriának nemcsak békeidőben lehet hasznát venni: „Tempore belli prodēst quoque historia”, hiszen „belligerandi modum praescribit, strategemata monstrat, et consilia bellica supeditat.”³⁷

Már Brenner Márton ezekkel a szavakkal bocsátotta útjára Bonfini-kiadását 1543-ban: „a nem teljesen analfabéta hadvezér ebből megtanulhatja, hogyan kell eztán a törökkel hadakozni.”³⁸ Ugyanerre az ideális hadvezérre vonatkoznak Balassi szavai a *Szép magyar komédia* prológusában: „az kinek az Isten az bátor szű mellé az jó tudománt is adta, annak nem tompítja, hanem igen megjobbítja szabljája élét vele”.³⁹ Szenci Molnár Albert a *Magyar grammatika* ajánlásában közli azt a Sturm-idézetet, amely szerint „A műveltség abban múlja felül a fegyvereket, hogy a fegyverforgatás megtanulásával még senki sem ért a művészetekhez és a tudományokhoz, de az irodalmi alkotások ismerőiből már akárhány kiváló vezér és uralkodó támadt.”⁴⁰ Baranyai Decsi szerint a főrendek Sallustius műveiből „had viselesben valo eszesseget es io modot tanulhatnanac”.

Háportoni Forró szerint Q. Curtius művéből is „hadakozó mestersegeket” lehet tanulni.

A gondolatnak, hogy a jó hadvezérnek vitézi mesterségre és történelmi jártasságra egyaránt szüksége van, képi megfelelője is kialakult, s ennek toposza is végigkísérte a 16–17. századot. Hoffmann Pálnak a vezekényi csatában elesett négy Esterházy fölött 1652-ben elmondott halotti beszéde szerint „a’ Romai birodalomnak Fundálóia, Attya, Vitéz Iulius Chászár, job-kezében egy kardal, bal-kezében egy könyvel, és fellyül ezekkel a’ szókkal: „*ex utroque Caesar*”, iratta-le magát, jelentvén, hogy ötet mind a’ kard, mind pedig a’ könyv emelte a’ Chászárságra.”⁴¹ Margójjegyzetében a prédikátor Didacius Saavedra Fajardo (1584–1648) *Idea principis christiano-politici, centum symbolis expressa* c. munkájára hivatkozik; az idézett lemma a 4. embléma kommentárjában olvasható.⁴² Ugyanerre az emblémára hivatkozik Vitnyédy István 1657. október 17-én írott levelében.⁴³ András karmelita Zrínyi Miklós fölött 1664-ben elmondott halotti beszéde szerint a horvát bánról is létezett egy hasonló kép, „*Ex utroque miles*” felirattal.⁴⁴

A jó hadvezér számára szükséges történelmi jártasság érzékeltetésére több rendszeresen visszatérő exemplum is szolgál, Scipio Africanusról,⁴⁵ Lucullusról,⁴⁶ de legfőképpen Nagy Sándorról. Róla ez áll Alstednél: „*Sic Alexander Magnus, legendo Homerum*” („*quem de manibus non posuit, et de nocte supposit pulvinari una cum pugione*”) „*et Achillem sibi tanquam exemplar virtutis militaris proponendo, maximus dux evasit.*”⁴⁷ Az exemplum, amely szerint Nagy Sándor Homérosz könyvével párnája alatt aludt, igen gyakori a 16–18. századi Magyarországon. Elbeszéli Baranyai Decsi János előszava 1596-ban,⁴⁸ Prágai András ajánlása 1628-ban.⁴⁹ Miskolci Csulyak István 1636-ban I. Rákóczi Györgyhez írott levelébe,⁵⁰ Tállyai Pál 1639-ben Istvánffy-fordításának előszavába⁵¹ szötte bele. Hoffmann Pál halotti beszédében használta fel 1652-ben.⁵² 1684-ben latin nyelvű homiletikai mű, a *Biga pastoralis* első lapjain írta le Szilágyi Tönkö Márton, az Apafinak szóló ajánlásban.⁵³ A hagyomány szükség szerinti átalakításának világos példája Gyárfás Istváné: kéziratos Vergilius-fordítása 1717. évi előljáró beszédében „Homerus” helyett „Virgilius”-ra, „Alexander Macedo” helyett „Augustus Császár”-ra volt szüksége, kicserélte tehát a neveket Prágai egyébként hűen követett szövegében.⁵⁴

Különösen érdekes kérdéseket vet fel az idézett példaanyagból Prágai András és Miskolci Csulyak István szövegének egymáshoz való viszonya. Miskolci Csulyak 1636 decemberében ugyanarra az exemplumra hivatkozva ír levelet I. Rákóczi Györgynek, amelyet a fejedelem már Prágai András fordításának hozzá címzett ajánlásából megismerhetett. Nem valószínű, hogy véletlen egyezésről volna szó: Csulyak 1635 áprilisában elvett ötödik felesége Prágai András testvére, Zsuzsanna volt,⁵⁵ a Guevara-fordítóval tehát annak 1636 eleji haláláig sógorságban állott. Ugyan könyvtárjegyzékében nem szerepel,⁵⁶ mégis valószínű, hogy sógora könyvét ismerhette. Valószínű tehát, hogy tudatos és a címzett felismerésére is számító imitációról van szó. A kérdés az, hogy Csulyak Prágai

egyszeri leleményét imitálja-e, amikor a fejedelem egy újabb jelentős könyvkiadási vállalkozásáról, az Öreg graduál kiadásáról kell szólnia, vagy inkább a fejedelem működtet egy folyamatos és tudatos Sándor-imitációt, és a jólétesült prédikátorirók egybehangzó exemplum használata ennek elismerő nyugtázását jelenti. Bethlen Gáborral kapcsolatban már több alkalommal felmerült a szakirodalomban a Nagy Sándor-imitáció lehetősége.⁵⁷ De a többi erdélyi uralkodónak is, Báthori Zsigmondtól (Baranyai Decsi), I. Rákóczi Györgyön át (Prágai, Miskolci Csulyak) Apafi Mihályig (Szilágyi Tönkő) szüntelenül figyelmébe ajánlották a Homérosz Nagy Sándor általi megbecsüléséről szóló exemplumot, mintegy a hasonlóságra építő szerepjátszás alkalmát kínálva így fel. A fejedelem, ha élt ezzel a felkínált lehetőséggel, nemcsak Nagy Sándor, hanem egyben fejedelmi elődjei követésének útjára is lépett. Egyébként hasonlóan ahhoz, ahogyan a pogány ellentábor, a török udvar is évszázadok óta ugyancsak Sándort imitálva fejezte ki mindenkori hatalmi reprezentációját.

Prágai fordításának ajánlásában ugyanis Nagy Sándor még egy követőjéről értesülhetünk (Gyárfás ezt a részt megint teljes egészében, szó szerint átveszi tőle): „Selimus Török Császár az nagy Alexander Macedonoc, és Iulius Császárnac viselt dolgait nagy költséggel Töröc nyelvre fordittatta, és Africára, Európára az szerént hadakozot.”⁵⁸ Az exemplumban természetesen a valóban jelentős hódító I. Szelim szultánról (1512–1520), és nem az elpuhult II. Szelimről (1566–1574) van szó. A történet ősforrása Paulus Jovius (Paolo Giovio) *Commentario de de cose de Turchi* c. munkája, amely Francesco Negri Bassanese latin fordításában vált rendkívül népszerűvé Európában. A műnek a Szelim életrajzát ismertető fejezetében olvasható, hogy a szultán „Alexandrum Magnum ac Dictatorem Caesarem pluris quam alios omnes antiquos Duces faciebat. Quam ob rem etiam ipsorum gesta in Turcicam linguam uersa sine intermissione legebat.”⁵⁹ Az exemplum igen népszerűvé vált, felhasználta például Jean Bodin *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566) c. munkájában.⁶⁰ Jovius és Bodin műveinek e részletei a népszerű enciklopédiákba, közhelygyűjteményekbe és példatárakba is bekerültek.⁶¹ Meg kell azonban jegyezni, hogy – Bodin közlésével szemben – már I. Szelim ősei is ismerték Caesar és Nagy Sándor történetét.⁶² I. Bajazid (1389–1402) Sándortól származtatta magát, a Konstantinápolyt meghódító II. Mohamed (1451–1481) pedig szintén Sándort imitálta, a róla írott költemények voltak kedvenc olvasmányai. Azért fontos ez számunkra, mert legalábbis ez utóbbi szultán Sándor-imitációra épülő reprezentációjáról idehaza is tudtak. Székely István az 1455. évnél feljegyezte világkrónikájába: „Masod eztendőbe a' nag Machumet, hog meg veue Constantinopolt, el biza magat, es veluen magat lenni nag Sandornac nag kiszülettel meg szalla Nandor feier varat”.⁶³

A história tehát mindkét szemben álló táborban politikai mintaképként szolgált, ami világosan érzékelteti, hogy a história e használati módját nemcsak elméletírók javasolták, hanem uralkodók ténylegesen meg is valósították a 16–17. században.

A 17. század során azonban bővül azoknak a köre, akiket a szerzők a történelmi szereplők lehetséges követőiként számon tartanak. A század elején, Báthori István fölött tartott halotti beszédében⁶⁴ Hodászi Lukács már megpendítette azt a gondolatot, hogy a történelemben „minden rendbeli emberek, Országok, Tartományok, Varasok, Faluk, haz nepek, találnak magoknak példát az melyre nezzenek”, de a mondat közvetlen folytatásában ebből azt a következtetést vonta le: „Szükség hát hogy olvassak az *fejedelmek* az reghi historiákat, mind az Szent irásban, mind pedig az Pogányok irásiban”. (Kiemelés tőlem.) A gondolat premisszáját a század végén is érvényesnek találják a gondolkodók, és végre a konklúziót is összehangolják vele. Dálnoki Benkő Márton már kimondja Florus történelmi munkájának fordításához készített előszavában, hogy mivel „a’ hadi practicának tanulására, a’ pártolkodásnak le-tsendesítésére, a’ haza Törvényének meg-rontoinak példás képpen-való meg-büntetésére, a’ birodalomnak igazgatására, ’s több jeles dolgoknak ki-tanulására jobb Oskolat ennél nem találsz”,⁶⁵ ezért a történiát nemcsak a fejedelmeknek, hanem „minden rendbélieknek” olvasnia, és az „abbanvalójeles példákról [...] társaságának, igazgatásának, egy szóval minden dolgainak rendit” tanulnia kell.⁶⁶ Művét „akár Felső, akár alá való, akár Tudósok, akár edgyügyiek, akár Férfiak, akár Aszszonyok, akár öregek, akár Ifjak” olvashatják és tanulhatnak belőle.⁶⁷

Szorosan összefügg ezzel az is, hogy e műben a római auctor szövege, az ajánlás világtörténelmi kronológiája és az előljáró beszéd római régiségana már nem teológiai gondolatokat igazolnak. Az előljáró beszédnek a fordítás technikáját érintő megjegyzései között Dálnoki Benkő így fogalmaz: „gyakran emlékezik a’ Historicus a’ régiek szokása szerint az Istenekről, úgy mint Jupiterről, Saturnusról, Terminusról, Mársról, Cástorról etc. Ismét Isten Aszszonnyokról: Venusról, Junóról, Juventáról, AEGériáról etc. Kikről, mint azoknak tisztességirül-is, a’ Pogányok szokása szerint-való szóllásokot meg-hadtam: mivel ebből Historiát, nem Vallást tanulunk.”⁶⁸ A változás mértéke világossá válik, ha e szavakat a Bornemisza Péter *Electra*-átdolgozásának végén olvasható gondolat- tal vetjük egybe: „*jöllehet az idvösségnek fundamentomát nem innét, hanem másból kell megtanulnunk, mindazonáltal ez mulatságot is engedje öfelsege, hogy legyen az ő neve dicsíretire és kigyelmeteknek idvösségükre.*”⁶⁹ Az antik tragédiának szerinte tehát istenes rendeltetése is van,⁷⁰ és célkitűzésének megfelelően el is hagyja átdolgozásából a görög istenek és mitológiai alakok nevét,⁷¹ a pogány áldozatokra tett utalásokat;⁷² Szophoklész művét is azzal a módszerrel adaptálja tehát keresztény környezetbe, amely prédikációinak exemplumhasználati technikájában lesz megfigyelhető. Dálnoki Benkő Márton viszont már valamennyi mitológiai nevet és a római papi hivatalok említéseit meghagyja a lefordított munkában, legtöbbször rövid körülírással magyarázza is, az előljáró beszédben pedig deklarálja, hogy „mind ez [ti. Florus], mind más Romai viselt dolgokról irt Historicusoknak” jobb megértése végett ismerteti őket,⁷³ tehát a világi ismeretekkel már világi ismeretet támaszt alá.

Forrásaink tehát a história gyakorlati hasznaiból profitálni tudók körének bővülését és a históriának a *pietas* normaközvetítésében való fokozatos visszaszorulását jelzik a 17. században. Olyan folyamatok ezek, amelyek világos elmozdulást jeleznek a história olvasásából nyerhető hasznok 16. századi, 17. század eleji rendszeréhez képest. További vizsgálatra váró kérdés azonban, hogy a laicizálódó értelmiség által megfogalmazott szélesebb körű népművelési törekvéseknek a társadalmi gyakorlatra való lefordítása közben kibontakozik-e egy, az előkelők imitációs törekvéseihez hasonló, tényleges reprezentációs szokásrendszer legalább a városi polgárság köreiben.

Azokat a toposzokat és exemplumokat kíséreltem meg áttekinteni, amelyek a história szerepéről tett megállapításokon keresztül maguknak a toposzoknak és exemplumoknak felhasználási módjáról is szólnak. Tanulásaikat összegezve tehetünk néhány olyan megállapítást, amelyek kiegészítik, konkretizálják Tüskés Gábornak a 16–17. századi exemplum használatról írott, szilárdan megalapozott, távlatos, a tendenciákat világosan jelző szavait. A megállapítások közvetlenül a történelmi exemplumokat illetik ugyan, de az exemplumok egészére általánosíthatók.

A vizsgálat során jól láthatóvá vált, hogy az exemplumok által közvetített eszmék körében változások vannak,⁷⁴ s az üdvösség keresése helyett előtérbe lépő morális tanítás⁷⁵ mellett ilyen változás az új értelmezési kapcsolatok keletkezése,⁷⁶ vagyis a korabeli életben felhasználható ismeretek, jártasságok kiemelése, előtérbe állítása is. Más oldalról megfogalmazva a jelenséget arról van itt szó, hogy „Az exemplum nem korlátozódik a homiletikai vallási-didaktikus és épületes irodalomra, hanem a kifejtést, következtetést segítő anyagként szerepet játszik a jogi, természettudományos szövegekben is, jelezve az exemplum elvilágiasodási folyamatát.”⁷⁷ Akár morális, akár racionális szerepben, „Az exemplum igazolja a felfogást a történelemnek mint összehasonlítható történetek összegének [...] tanító szerepéről. [...] Az exemplum a történelmi gondolkodás tipologikus formáját, a történelem fenomenologikus felfogását tükrözi. Formai egyezéseket keres a jelen [...] nézetei és a múlt eseményei, elbeszélő hagyománya között.”⁷⁸ Szoros összefüggést teremt a „reális valóság” és az „előre meghatározott valóságtapasztalat” között.⁷⁹

Új használati összefüggéseket⁸⁰ jelez az is, hogy az összes bemutatott haszon esetében – a csak kollektíve működő *dignitas* szükségszerű kivételével – „a hangsúly a kollektív befogadásról fokozatosan az egyéni befogadásra helyeződik át.”⁸¹

Az exemplum használata „összhangban áll olvasói intellektuális szintjével”,⁸² és így felvilágosítást adhat a „segítségével kapcsolatba kerülő szerzők és olvasók műveltségi állapotáról”.⁸³ Az, hogy szerzők és közönségük műveltségi állapota milyen szoros kapcsolatban van, jól látható abból az ismertetett jelenségből, hogy sokszor nem eldönthető, a laudációt megrendelő vagy az azt teljesítő személy invenciójáról van-e szó pl. nevezetes történelmi személyek imitációjának hangoztatása esetén.

JEGYZETEK

1. TÜSKÉS Gábor, *Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában*. ItK, 1992. 150.
2. Lőcse, 1643. RMK II. 623.
3. Általam használt kiadása: Lutetiae, 1600.
4. *Ars concionandi Amesianae*. Debrecen, 1666. RMK II. 1079.
5. Várad, 1656. RMK II. 866.
6. RMKT XVII/8. Kiad KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Bp., 1976. 476.
7. *Quintus Curtiusnak az Nagy Sandornak macedonok kiralyanak viseltetet dolgairol irattatot historiaia*. Debrecen, 1619. RMK I. 485 RMNy 1174. Hasonmás kiadása: BHA XVIII. Bp. 1988. Az kegyes olvasonak.
8. „Az historia minden időknek bizonsága, az igaz mondásnac világossága, az emlekezetnek élete, és az életnek mestere.” (RMKT XVII/8. 476.)
9. „az külső meglőtt dolgoknak olvasása [...] felette igen segíti az jelenvaló időt, melyre nézve Cicero az külső históriát imígyen magyarázza: Historia est testis temporum, lux veritatis, nuncia vetustatis, magistra vitae azaz: az história az üdőknek tanúja, az igazságnak világossága, az régi dolgoknak követe, avagy hirdetője, az életnek tanítómestere” (ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*. Kiad. HELTAI János, Bp., 1989. 124).
10. „Cicero az Historiát *testem temporum, praeteritorum memoriam*, üdők bizonyosságának, s-az el-múlt dolgok emlékezetének nevezi” (GYÖNGYÖSI István *Munkái*. Kiad. BADICS Ferenc, Bp., 1905. 55).
11. Háportoni Forró Pál szavainak Balog György általi átvételéről lásd TARNAI Andor megállapítását: *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*. Bp. 1981. 519. és Uő.: *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*. ItK 1990. 446–447, valamint MONOK István jegyzeteit a BHA idézett kötetének kísérő tanulmányában, 16–17, 19, 54.
12. *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*. Szerk. Kecskeméti Gábor, RMPE 10. Bp., 1993. 437–438.
13. Lásd BÁN Imre, *Apáczai Csere János*. Bp., 1958. 163–168.
14. A kötet előszavában megnevezett forrása pl. a Conrad Lycosthenes – Theodor Zwinger-féle *Theatrum vitae humanae*, míg a történelmi rész elméleti bevezetője Jean Bodinre és Christoph Pezeliusra hivatkozik név szerint. A műben számos, cím szerint nem említett munka hatása is kimutatható.
15. Johannis Henrici ALSTEDII *Encyclopaedia*. Herborn, 1630. 1979–1980.
16. Rüdiger LANDFESTER, *Historia magistra vitae. Untersuchungen zur humanistischen Geschichtstheorie des 14. bis 16. Jahrhunderts*, Genf, 1972.
17. KECSKEMÉTI ALEXIS János Prédikációs könyve (*Dániel próféta könyvének magyarázata*). Kiad., jegyz., SZUROMI Lajos, Bev., GOMBÁNÉ LÁBOS Olga, RMPE 3. Bp. 1974. 344–345.
18. BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe*. Bp., 1960. 173–175, 469–476.

19. Dán 2,27. megvilágítására szolgál a *haruspices* szó magyarázata („oly jövendölők kik az aldozatra fel vagdaltatot allatoknak nezeséből, jövendölnek vala”, ALEXIS, *i.m.* 185), míg Dán 9,27. magyarázatába a rómaiak hadtudományával kapcsolatos ismereteket kellett bevonnia („Az szárnyon erti az Romai hadat: Mert az Romaiak ugy szoktak vala rendelni hadokat, hogy az lovas sereggel, mint egy szárnyokkal szoktak vala be fődözni körül venni az gyalogokat”, uo. 553).
20. „Mennyire terjedet legyen pedigh az Alexander birodalma, olvassa aki nem restelli az Historicusokat. Josephust, [...] Diodorust, Curtiust, Plutarchust, Justinust, kik erről büsegössen írnak. Melyről en most többet nem akarok szollani.” (ALEXIS, *i.m.* 200.) „Nem megyünk pedig igen melyen ebben elő. hanem csak az menyire az hiveknek elmeje meg foghattya: Ha kiknek pedig ehez elmejük jobbadkan vagyon, azokat igazittyok az Historiakra.” (Uo. 608.)
21. RMKT XVII/8. 476.
22. BARANYI Páltól idézi: *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból.* Kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor. Bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., 1988. 29.
23. Uo.
24. BETHLEN Miklós *Élete leírása magától.* In. KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei.* Kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980. 556–557.
25. *Szent Hilárius.* Kiad., bev., jegyz. HARGITTAY Emil, Bp., 1987. 29.
26. MIKES Kelemen, *Törökországi levelek és misszilis levelek.* Kiad. HOPP Lajos, Bp., 1966. 107.
27. BETHLEN, *i.m.* 556.
28. KLANICZAY Tibor, *Reneszánsz és barokk.* Bp., 1961. 129.
29. Uo.
30. Kecskeméti Alexis panaszkodik emiatt: „nemely Atyak igen gyönyörködnek benne, hogy az ő fiokat Hectornak, Achillesnek, Annibálnak, Farkasnak, Lupesconak, nevezzek, oly igen tetik nekik az Poganyok nevezeti, az mely nem kicsin vetek.” (ALEXIS, *i.m.* 117.)
31. *Római szerzők...* I.m. 450.
32. GYÖNGYÖSI István, *i.h.*
33. A készülő kritikai kiadás szövege alapján.
34. KECSKEMÉTI Gábor, *Domini sumus. Vallási tanítás és nemesi reprezentáció 17. századi halotti beszédek invenciójában.* IJK 1992. 397.
35. *Az Caius Crispus Salusiusnac ket historiaia.* Szeben, 1596. RMK I. 286 RMNy 786. Hasonmás kiadása: BHA X. Bp. 1979. Az iras gyakorlo olvasokhoz.
36. TÉGLÁSY Imre, *A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon.* Bp. 1988. 150.
37. ALSTED, *i.h.*
38. KULCSÁR Péter ford. *Humanista történetírók.* I. m. 10.
39. BALASSI Bálint *Összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése.* Kiad. STOLL Béla, Bp., 1974. 175.
40. BORZSÁK István ford. SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei.* Kiad. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976. 244.

41. *Magyar nyelvű halotti beszédek...* I. m. 140–141.
42. Más emblémáskönyvbeli előfordulására lásd Henkel-Schöne 1503.
43. MTT 1871. XV. 121.
44. BpSz 1886. XLVII. 415–416. KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*. Bp., 1964.² 618.
45. A történet ősforrása CICERO: *Epistolae ad Quintum fratrem* I, 1, 8, 23. RAVISIUS TEXTORNál: „Scipio in medijs difficillimi belli apparatibus bonarum artium studia non praetermisit, philosophorum scholas crepidatus frequentans. [...] Paediam Cyri de manib[us] non ponebat.” (*Theatrum poeticum et historicum, sive Officina*. Bázél, 1595. 553.) A katolikus Laurentius BEYERLINCK (1578–1627) – először 1631-ben Kölnben megjelent – *Magnum theatrum vitae humanae* c. enciklopédiájában: „P. Scipio Africanus Socraticum Xenophontem in manibus habebat” (L33b, lásd még L34a, H67g és I62c). Alsted enciklopédiájában: „Scipio Africanus ex Cyripaedia Xenophontis tantus evasit bellator.” Az exemplumot Baranyai Decsi is („Az Scipiois ki Africaban az Hannibalt meg győze es amaz hatalmas Carthago varosat töueből ki egeté, az Xenophonnac Cyrus kiralyrul irt Historiaiat eiel nappal mondgyac hog oluasta, es minden had viseletet az szerent rendelte volna.”), Prágai András is elbeszéli („Oly jeles historiai vadnac Xenophonnac, mellyeket Cyrus tanításának nevez, hogy amaz Africánac hodoltatója, és Carthagonac rontója, az Scipio, annyira igen szerette olvasni, hogy még az dob trombita szóknac zengedezése kezében forgatata, gyönyörűségesen olvasván Cyrusnak viselt dolgait, az Görög Országi hadakozásokat, az lovaglásnac és vadászatnac mesterségét, az házi cselédeknek rend tartását, és az vendégeskedésnac módgyát.”), az utóbbi nyomán, vele azonos szövegezésben pedig 1717-ben Gyárfás István.
46. Baranyai Decsi előljáró beszédében: „Tudom en azt hogy azt szoktac az parazt katonac mondani, hogy nem könyuekből tanullyac az had viselest. De sokkal külömb iteletben voltanac amaz regi neuzetes, bölcz hadakozó feiedemec. [...] Az L. Lucullus felöl azt iriac, hog mikoron az nag Mithridates kiraly ellen el küldetnac semmit az had viseleshez nem tudot. De az mig Asiaban ere, eiel nappal az Gallyakon historiaikat oluasuan, oly bölcz hadakozoua lön, hogy egnehany szaz ezer embert keuesed magauual meg vere. es soc tartományokat meg haita.” Zrínyi *Vitéz hadnagy*-ának első discursusában ugyancsak arról van szó: „bolond példabeszédünk” ellenére, hogy „nem jó papirosból hadakozni”, „az hadakozó tudomány nagy segítséget veszen az tanulásból”, és a tételt szintén Lucullus illusztrálja (ZRÍNYI Miklós *Prózai művei*. Kiad. KOVÁCS Sándor Iván. Bp. 1985. 107–108). 1662-ben Montecuccolinak írott nyílt levelében ugyanilyen összefüggésben ismét említi Zrínyi Lucullust (*Összes művei*. Bp., 1958. II. 318).
47. A történet ősforrása Plutarkhosz, aki Alexandrosz-életrajzának 8. szakaszában Ónészikritoszra hivatkozva írja le Sándornak ezt a szokását. Megvan az exemplum pl. Johannes RAVISIUS TEXTORNál (i.m. 551): „Alexander quum esset legendi et discendi percupidus, Iliadem Homeri (quam rei militaris viaticum solebat appellare) Aristotele exponente perdidicit: eam semper una cum pugione sub puluino iacentem tenere solitus.” Más közhelygyűjteményben az a történet olvasható, hogy Sándor a hadizsákmány legértékesebb ládáját megbecsülése

- jelül Homerus könyvének őrizetére szánta (Andreas HONDORFF – Philippus LONICER, *Theatrum historicum illustrium exemplorum*. Majna-Frankfurt, 1575. 307.; lásd RAVISIUS TEXTORNál is, *i.m.* 543.); a továbbiakban azonban csak olyan helyeket említek, ahol a könyv párna alá helyezéséről lehet olvasni.
48. „Amaz nag vilag biro Alexander nem szegyenlette azt mondani, hogy ő minden hadi dolgokban valo bölcseget az Homerus könyueiből tanulta volna. Ez az oka, hogy még eyelis feye alt tartya vala”.
 49. „Az régi hadakozásoc közöt nézésre rettenetes, hallásra iszonyu, és mostis emberi természetet irtoztato emlekezetü az Trojai had, melyet *Homerus* Görög Poeta verseckel irt, mely irast *Alexander Macedo* oly igen kedvellet olvasni, hogy éjelis az fő vánkos alat tartotta, és mikor több gondgyaitól üressége vólt gyönyörüségesen olvasta”. (RMKT XVII/8. 475.)
 50. „ditsirtetic az Nagy Alexandernecc Macedoniai kiralnac amaz chelekedete, hogy Homerushoz [...] szeretetit akarvan mutatni, verses könveit meg taborban letébennis kezében hordozta, testet penig nyugodalomra le haitvan, parnajul feje ala tötte, es hadakozo tarsanac hittá.” (RMKT XVII/2. 330.)
 51. „Az Nagy Vilagbiro Sándor [...] valamennyiszer alut az Homérust feje alá tötte, oly böczületbe tartotta, hihető mikor nem alut hadi foglalatosságai közöttis gyakorta olvasta” (RMKT XVII/8. 590).
 52. „világh meg-höldítő erős Sándor mindenkor egy-gyüt hordozta a' fegyverével a' *Homerus* könyvét és a' mikor le-feküt-is, a' feje alá egy-gyüvé tette a' kardgyával.” (*Magyar nyelvű halotti beszédek... I.m.* 141.)
 53. Apafi mindig magánál tartja a Bibliát, „Exemplo Magni Alexandri, qui tanto Homerum (quem rei militaris viaticum dicere solitus fuit) in precio habuit, ut in militia quoque semper cum pugione sub pulvino jacentem, habuerit, ac disciplinis se, quam opulentius antecellere malle dixerit.” (*Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi*. Debrecen, 1684. RMK II. 1536.)
 54. „Az réghi Hadakozások közöt, nézésre rettenetes, hallásra iszonyu, és mostis emberi természetet irtoztató emlekezetü az Trojai Had, möllyet az hires Poeták Fejedelme az Virgilius Deak versekkel megh irot, möly irast Augustus Császár annyra kedvellet olvasni, hogy éjjel is az fő vánkos alat tartotta; és midön töb dolgaitul üresedet gyönyörüségesen olvasta”. (A készülő kritikai kiadás szövege alapján.)
 55. RMKT XVII/2. 298.
 56. *Uo.* 336–348.
 57. Lásd pl. HELTAI János, *A Nagy Sándor-regény Bethlen Gábornak ajánlott 1619. évi kiadása*. In: *Prodromus. Tanulmányok a régi és az újabb irodalomról*. Szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1985. 19–20.
 58. RMKT XVII/8. 476.
 59. Az általam használt kiadás: *Turcicarum rerum commentarius*. Strassburg, 1537. E3r.
 60. „Sed ne vetera conquiramus, nullum recentius exemplum aut illustrius est, quam de Selimo Turcarum principe, cujus majores cum ab historia velut a fabulis semper abhorruissent, primus ipse gesta Caesaris in linguam vernaculam transferri curavit, ac ejus imitatione, brevi magnam Asiae minoris et Africae

partem cum imperio majorum conjunxit.” (Az általam használt kiadás: Amszterdam, 1650. 6.)

61. Lásd pl. BEYERLINCKnél: H67g, I62c, I70e, L33b. Alsted Bodin megfogalmazását követi, de a szultán nevét „Solimannus”-ra rontotta.
62. A Sándor-regényt első ízben Ahmedî (tkp. Tacettin Ibrahim, 1334–1413) udvari költő dolgozta fel a török irodalomban 1390 körül, enciklopédikus jellegű eposz keretében. A műnek a következő másfél évszázadból rendkívül sok másolata és átdolgozása ismeretes, többnek a szerzőjét is ismerjük. (A részleteket lásd: *The Encyclopaedia of Islam*. New ed. IV. Leiden, 1978. 128–129.) Ezt a gazdag irodalmi hagyományt számos szultán használta fel reprezentációjában.
63. *Chronica ez vilagnac yeles dolgairól*. Krakko, 1559. RMK I. 38 = RMNy 156. Hasonmás kiadása: BHA III. Bp. 1960. 212v.
64. Debrecen, 1605. RMK I. 401 = RMNy 930. Egyetlen ismert példánya a debreceni Déri Múzeumban.
65. *Római szerzők... I.m.* 438.
66. *Uo.* 437.
67. *Uo.*
68. *Uo.* 439.
69. HELTAI Gáspár és BORNEMISZA Péter *Művei*. Vál., kiad., jegyz. NEMESKÜRTY István. Bp., 1980. 590. Kiemelés tőlem.
70. Lásd erről BORZSÁK, *i.m.* 72.
71. *Uo.* 28, 40, 42, 59.
72. *Uo.* 29.
73. *Római szerzők... I.m.* 440.
74. TÜSKÉS, *i.m.* 149
75. *Uo.*
76. *Uo.*
77. *Uo.*
78. *Uo.* 150.
79. *Uo.*
80. *Uo.* 149.
81. *Uo.*
82. *Uo.*
83. *Uo.* 150.

COMMONPLACES AND EXEMPLA ABOUT THE USES OF HISTORY IN 17TH CENTURY

It seems there is an agreement in latest research to define exemplum as functional unit of text. However, there is scarce mention of uses and functions of exemplum, in the course of remarks about possible sources for finding exempla, in rhetoric and homiletic handbooks of 16-18th centuries. Meanwhile, there is a great number of texts dealing with uses of history in all the genres of old Hungarian literature. As historical exemplum is one of the most frequent types of exempla, there is good reason to consider remarks about history to illuminate the roles and functions of exemplum as well. Author shows some frequently mentioned uses of history, arranging them by the system of the encyclopaedist Johann Henric Alsted, grouping uses as *dignitas seu ornamentum*, *suavitas seu voluptas* and *utilitas* (i.e. *pietas*, *eloquentia*, *prudencia*). States that the order of frequency and importance is different from the succession of this categorization, and some uses were connected to all circles of contemporary audience, others were linked to certain orders of society.